

IN DE LEESKAMER VAN HET GROTE HUIS

DE KERK VAN DE 17^E EN 18^E EEUW: PURITANISME, PIËTISME EN NADERE REFORMATIE

**NASCHOLING VOOR (OUD)STUDENTEN
VAN HOGESCHOOL DE DRIESTAR**

2017 – 2018

EWALD MACKAY

Inleiding

We gaan de Leeskamer van het Grote Huis weer in! We waren gekomen tot en met de Reformatie en de Contrareformatie. Dit jaar wil ik de voortgaande Reformatie van de 17^e eeuw aan de orde stellen.

Tijdens de eerste middag richten we ons op het Engelse, Schotse en Amerikaanse Puritanisme.

Tijdens de tweede middag staan we stil bij het Duitse piëtisme.

Tijdens de derde middag verwijlen we bij de Nadere Reformatie in de Nederlanden.

Welkom in de Leeskamer en veel genoegen aldaar!

Opening:

-Psalm 1

-Thomas Kenn (1637 – 1711), anglicaans geestelijke en hymnendichter, Winchester College:

Avondlied

'O Heer mijn God, ook deze nacht
zij lof en eer U toegebracht
omdat Gij dag en duister scheidt
en ons het licht gegeven hebt.

Om Christus' wil doe mij niet aan
het kwaad dat ik U heb gedaan;
veeleer vergeef mij, Heer, en geef
dat ik voortaan in vrede leef.

Neem mij de last van doodsangst af,
dat ik ter ruste ga in 't graf;
leer mij te sterven dat ik mag
vrolijk verrijzen op Uw dag.

Is deze arbeidsdag voorbij,
dat mij de slaap een balsem zij,
dan zal ik zijn in 't nieuwe licht
als één die graag zijn dienst verricht.

Wanneer mij slapeloosheid kwelt,
geef dat Uw Geest mij vergezelt;
laat mij niet raken in de macht
der boze geesten van de nacht.

De dromen gaan hun eigen weg,
neem Gij hun duister dreigen weg,
verjaag de wolven van Uw schaap,
want ik ben weerloos als ik slaap.

Loof God de Heer Die eeuwig leeft.
alles uit niets geschapen heeft,
Die ons tot aan Zijn dag behoedt
en onze ogen opendoet'.

Inleiding

De Kerk van de Reformatie stond over de hele breedte van Europa voor de taak om de Reformatie van de 16^e eeuw in de 17^e en 18^e eeuw voort te zetten in a) een voortgaand debat met Rome en b) in een voortgaande Reformatie.

Er ontstonden in dit spoor drie bewegingen die voor mij alle onder de noemer van de voortgaande Reformatie vallen, te weten 1) het Puritanisme (Engeland, Schotland en Amerika), 2) het Piëtisme (Duitsland en Scandinavië) en 3) de Nadere Reformatie (Nederland). Ik wil deze drie bewegingen dit jaar aan de orde stellen, en in genoemde volgorde aan elk een middag wijden.

Deze eerste middag richten we ons op het Puritanisme (Engeland, Schotland, Amerika). We beginnen bij onze beelden daarvan, vervolgen met een algemeen geschiedbeeld en bezien tenslotte enkele relevante thema's.

1. Beelden

In ons gesprek komt naar voren de naam van Thomas Boston, wiens Viervoudige staat nog onder ons gelezen wordt NB! Ook dat het beeld is van streng, ingewikkeld maar dat als je ze leest in een goede uitgave dat mee valt. Het geestelijk klimaat is vaak milder en minder op systeem gebracht dan in Nederland en dan met name de 19^e en 20^e eeuw (de gezelschappen in combinatie met een zekere rationele theologie hebben soms tot een eigenschappentheologie geleid die een meetlat werd waarlangs mensen met gezag anderen legden.

Het woord 'Puriteins' heeft in de media een negatieve klank: in de huidige discussie rond #MeToo werd laatst door een groep vrouwen een manifest geschreven tegen de mensen die mannen die vrouwen seksueel intimideren aan de kaak willen stellen. Zij zeiden: #MeToo moet niet ontaarden in een nieuw Puritanisme inzake de seksuele moraal! Het betekent dan zoiets als 'bekrompen', 'preuts' en 'streng'.

Wat zijn onze beelden? Elke woorden en namen komen op bij dit woord?

Mijn beelden zijn al heel oud. Als kind hoorde ik op school en las ik in Vreugdenhil over de Puriteinen. Ik hoorde namen als John Bunyan, John Knox, Jonathan Edwards etc. Mijn opa had een boekje over Bunyan, De ketellapper van Bedford. In de kerk hoorde ik van de *Pelgrimsreis* van Bunyan en voor Engels moesten wij die op de Guido lezen. Het beeld was sterk anti-anglicaans, dat was zo ongeveer de Roomse Kerk van Engeland.

2. Geschiedbeeld

A. Engeland

Engeland had sinds de zestiende eeuw een zeer roerige tijd achter de rug. Hendrik VIII had Engeland losgemaakt van Rome en Engeland had haar eigen Anglicaanse Kerk gekregen. Zijn dochter, koningin Elizabeth wilde van Engeland een protestantse natie maken (1558 – 1603) en vaardigde tal van antikatholieke wetten uit.

Het Puritanisme was in Engeland en Schotland in het midden van de zestiende eeuw ontstaan. De Puriteinen verzetten zich tegen de in hun ogen veel te 'roomse' leer en liturgie van de Anglicaanse Kerk. Zij pleitten voor een veel radicaler afscheid van Rome en wilden de Kerk zuiveren van volksdevotionele praktijken. Ze verzetten zich fel tegen de episcopale kerkregering en bepleitten een presbyteriale structuur, waarbij de plaatselijke gemeenten een hoge mate van autonomie hadden. Ze richtten zich op de waarheid van het Woord Gods waarbij het hen boven alles ging om

geloofstrijd die de mens moet voeren voor het aangezicht van God. Ze legden een groot accent op de rechtvaardigmaking van de zondaar door de genade van God en op de daaropvolgende heiligmaking van de gelovige in zijn dagelijks leven tot aan de sobere omgang met vrije tijd (*Sober Mirth*) toe.

We hadden een discussie over deze vrijetijdsbesteding. Onder ons is vaak dualisme, we hebben eerst bv. een trouwdienst in de kerk met een goede dominee, maar daarna gaan we los op de boerenbruiloftmanier. We hebben de vreugde die een gave Gods is niet gekerstend. Humor is een subtiele gave Gods, en voor bv. Joden heilig, want: was sich liebt, nacket sich (wie elkaar liefheeft, plaagt elkaar).

De Puriteinen hadden een diep verlangen naar een voortgaande hervorming van de Kerk. Daarnaast hadden vele Puriteinen een theocratisch ideaal. Ook de staat diende zich te voegen naar de wet van God. Vanuit hun sterke accent op Bijbelse theologie hadden vele Puriteinen een bijzondere aandacht voor Israël en de Joden. Tevens leefde onder hen een sterk letterlijke visie op het *chilion* of duizendjarig vreedrijk, waarover in het boek *Openbaring* wordt gesproken. Hiermee doorbraken zij de augustiniaanse geestelijke perceptie van het chilion dat eeuwenlang dominant was geweest¹. Koningin Elizabeth trad in de tweede helft van de zestiende eeuw hard op tegen deze 'dissenters' die weigerden zich te schikken in de Engelse staatskerk en zij liet vele geestelijken afzetten en ook werden enkelen ter door gebracht.

Toen koningin Elizabeth in het jaar 1603 stierf, volgde Jacobus, koning van Schotland haar op omdat ze zelf geen erfgenaam had. Jacobus was, in tegenstelling tot zijn moeder Mary Stuart, protestants en hij was bevriend met Cromwell. Jacobus was tevens hoofd van de Anglicaanse staatskerk en initieerde vanuit die hoedanigheid de *King James Bijbelvertaling* van 1611. Hij zag de koning als de plaatsvervanger van God op aarde. De anglicaanse eredienst stelde hij voor het hele land en voor alle onderdanen verplicht.

Vele calvinisten voelden zich hierdoor klemgezet. Zij vonden tevens dat de Anglicaanse Kerk te weinig afstand nam van Rome en in haar leer en liturgie nog te veel 'roomse' trekken had. Sinds ongeveer 1565 werden zij neerbuigend 'Puriteinen' of 'Zuiveren' genoemd en dat is al spoedig hun geuzennaam geworden. Sommigen van hen emigreerden, zo vertrok in 1620 een groep met het schip de Mayflower naar Amerika. Ook vele katholieken emigreerden. Na Jacobus' dood volgde Karel I hem op. Hij wilde ook in Schotland de Anglicaanse kerk tot staatskerk maken.

De Schotse Puriteinen protesteerden hiertegen en de Schotse katholieken evenzeer. Er brak uiteindelijk een burgeroorlog uit tussen koning en parlement en de aanhang van het parlement, de Roundheads, versloeg bij Marston Moor bij York de troepen van de koning (de burgeroorlog duurde van 1642 tot 1651).

De Roundheads waren voornamelijk Puriteinen, onder leiding van Oliver Cromwell (1599 – 1658). Cromwell was van huis uit een hereboer die uiteindelijk de leider van de republikeinse Puriteinen zou worden tegenover de Anglicaanse, met Rome sympathiserende koning Karel I. Cromwell begon zijn Revolutie en nam Londen in, verjoeg de gematigde Presbyterianen en liet op 30 januari 1649 de koning terechtstellen. Hij werd Lord protector (landsheer), maar liet al spoedig het parlement ontbinden en werd daarmee alleenheerser. Tal van katholieke kloosters en kerken werden gebrandschat en geplunderd. Ook de Schotten leden een nederlaag en Karel Stuart vluchtte naar Frankrijk om het lot van zijn vader te ontlopen. Ergens in deze tijd zijn er ook katholieke Mackay's naar Frankrijk gevlucht, die in de legers van Lodewijk XIV terecht zijn gekomen en uiteindelijk in het rampjaar 1672 in de Lage Landen kwamen. Hier verbindt zich de grote geschiedenis met de kleine geschiedenis van mijn stam².

---

¹ Wie meer wil weten over de Puriteinen verwijs ik naar het Puritan Research Center in Grand Rapids, dat samenwerkt met de Theologische Universiteit Apeldoorn, zie prc.prts.edu.

² Zie hoofdstuk 1 van dit boek.

Cromwell probeerde een Puriteinse republiek te vestigen, hij schafte de monarchie af, maar door groot verzet van de lage adel en kooplieden die dit even erg vonden als een absolute monarchie is dit niet echt gelukt. Cromwell stelde de grenzen van Engeland open voor hen: een unieke daad binnen de sterk antisemitische context van zijn dagen. In 1658 stierf Cromwell.

Het Engelse Puritanisme had een grote bloeitijd gekend onder Cromwell. De puriteinse theoloog John Owen (1616 – 1683) was predikant in Cromwell's leger en ondersteunde diens theocratische ideaal. Hij schreef een immens oeuvre van theologische en stichtelijke werken waarin hij het Puritanisme tegenover de Kerk van Rome en tegenover het Remonstrantisme vorm gaf³.

In 1660 nam het parlement het besluit om Karel Stuart tot koning uit te roepen en hij werd enthousiast verwelkomd en in 1661 tot koning gekroond als Karel II van Engeland. De periode van de Restauratie trad hiermee in. Karels macht werd beperkt door het parlement en door wetten die de burger beschermden tegen persoonlijke willekeur.

De situatie verslechterde. In 1665 brak de pest uit in Londen en vond tevens de Grote Brand plaats. Tegelijk raakte Engeland in een nieuwe oorlog met de Republiek der Verenigde Nederlanden verwickeld. De Nederlandse vloot voer onder leiding van Michiel de Ruyter de Theems op en bracht de Engelse vloot zware verliezen toe.

Daar kwam nog bij dat het parlement duizenden Puriteinse dominees uit hun ambt zette en alleen Anglicaanse kerkdiensten toestond. Karel kreeg steeds meer sympathie voor het katholicisme. Hij had geheime besprekingen met Lodewijk XIV en beloofde de Franse koning te zullen steunen tegen de Nederlanden en was voor herinvoering van het katholicisme in Engeland (zijn zoon Jacobus was al rooms-katholiek).

In het Engelse parlement groeide de bezorgdheid over de politieke factie van wat later de Whigs zouden worden. De Tories waren gematigder en vonden dat de Whigs te ver gingen in hun kritiek op Karel II. Karel II stierf in het jaar 1685 en werd opgevolgd door zijn zoon Jacobus II. Een aantal hoge heren bood hierop de troon aan de dochter van Jacobus II, Mary Stuart aan, die gehuwd was met de Nederlandse stadhouder Willem III. Willem III kwam hierna op 5 november 1688 naar Engeland. Jacobus sloeg op de vlucht en de *Glorious Revolution* was een feit. Willem III ondertekende de *Bill of Rights* waarin de rechten van de burgers waren gewaarborgd en de godsdienstvrijheid werd verruimd.

In Schotland werd de Presbyteriaanse Kerk als staatskerk erkend. In Ierland hadden Hendrik VIII, Elizabeth I en Jacobus I geprobeerd het protestantisme ingang te doen krijgen en in feite op te leggen, maar grote delen van de bevolking hebben zich hiertegen verzet en er is hier bloedige strijd geleverd.

Na Cromwell geraakte het Puritanisme meer en meer in de marge. Onder Karel II (1660 – 1685) en de restauratie kregen de Puriteinen het bijzonder zwaar. John Bunyan (1628 – 1688), de prediker uit Bedford, werd in 1660 gearresteerd en kwam hij in totaal twaalf jaar in de gevangenis omdat hij preekte in een Baptistengemeente, wat tegen de koninklijke verordening in ging. Bunyan was zelf overigens ook een baptist (en ook latere Strict Baptists zoals de negentiende-eeuwer Joseph Charles Philpot waren voor de volwassendoop). In de gevangenis schreef Bunyan zijn aangrijpende autobiografie *Grace Abounding To The Chief Of Sinners* (1666). Wat een onrecht is hem aangedaan en wat een arrogantie van de macht spreidden de rechters ten toon die hem en zijn voor hem pleitende vrouw niet wilden horen:

---

³ Zie over John Owen: P. de Vries, *Die mij heeft liefgehad. De gemeenschap met Christus in de theologie van John Owen (1616-1683)*, Heerenveen, 1999; M. Klaassen, M. Klaassen, *In Christus rechtvaardig. Reformatorische perspectieven op rechtvaardiging en eenheid met Christus*, Apeldoorn 2013, zie hierin het hoofdstuk over John Owen, 243 – 323.

‘Nadat ik meer dan zeven weken in de gevangenis gezeten had, zouden de driemaandelijke zittingen te Bedford voor het omliggende land gehouden worden en daar moest ik voorgebracht worden. Toen de cipier mij voor de rechters had geleid, werd een acte van beschuldiging tegen mij ingediend. De inhoud daarvan was als volgt: Dat John Bunyan, uit de stad Bedford, werkmans van die en die stand, sedert die en die tijd duivels en hardnekkig nagelaten had ter kerke te komen om de goddelijke eredienst bij te wonen, Dat hij een bekend ondersteuner was van verschillende samenkomsten, tot grote verstoring en verleiding van de goede onderdanen van dit koninkrijk, en tegen de wetten van onze soevereine, de heer de koning.

Toen dit voorgelezen was, vroeg de griffier mij: Wat zegt gij daarop?

Bunyan: Wat het eerste deel aangaat, ik ben een geregeld bezoeker van de kerk Gods. En ook ben ik door genade een lid van het volk, waarvan Christus het Hoofd is.

Keelin: Maar gaat gij naar de kerk (ge weet wel wat ik bedoel), naar de parochiekerk, om de goddelijke eredienst bij te wonen?

Bunyan: Neen, dat doe ik niet.

Keelin: Waarom niet?

Bunyan: Omdat ik dit niet in Gods Woord bevolen vind.

Keelin: Ons is bevolen te bidden.

Bunyan: Maar niet uit een formulierenboek.

Keelin: Hoe dan?

Bunyan: Door de Geest. Gelijk de apostel zegt: Ik zal met de geest bidden en ik zal met het verstand bidden (I Kor. 14 : 15).

Keelin: Wij behoren te bidden met de geest, en met het verstand en met het gebedenboek.

Bunyan: De gebeden in het gebedenboek zijn gemaakt door andere mensen, en niet ingegeven aan de bidders door de Heilige Geest; en zoals ik opmerkte, zegt de apostel, dat hij met de geest zal bidden, en met het verstand zal bidden, maar niet met de geest en met het gebedenboek⁴.

Pas in 1672 werd Bunyan vrijgelaten. Hij schreef in 1678 zijn zeer veel gelezen en geciteerde boek *The Pilgrim's Progress From This World To That Is To Come* en daarnaast vele andere werken⁵. Vele Puriteinen zijn naar Amerika gevlucht en in hun spoor is er aldaar een sterke Puriteinse traditie ontstaan die in de achttiende eeuw bij Jonathan Edwards en in onze eigen tijd bij Martin Lloyd Jones voortleefde.

B.Schotland

In de Schotse Kerk had het Puritanisme een andere plaats in de samenleving dan in de Anglicaanse Kerk. De Church of Scotland was vanaf haar begin sterk verweven met een sterk Schots zelfbewustzijn en nationalisme tegenover de Romeinse en de Engelse dominantie. Zij kwam voort uit de sinds het jaar 400 door Ierse monniken opgerichte Keltische Kerk die altijd een van Rome onafhankelijke Kerk was geweest. Paus Clemens III had in het jaar 1188 besloten dat ‘De Schotse Kerk wordt verheven tot de bijzondere dochter van de heilige stoel, die in rechtstreekse gehoorzaamheid aan de apostolische zetel te Rome, in de wereldkerk wordt opgenomen’⁶. Doordat het Schotse koningshuis van de Stuarts in de zestiende eeuw huwelijksbanden met Frankrijk aanging (Jacobus V huwde de katholieke Maria de Guise) begon de Schotse Kerk sterk onder invloed van de Kerk van Rome te staan. Hiertegen hebben Patrick Hamilton (1504 – 1528) en George Wishart (1508 – 1546) zich verzet, hetgeen ze op instigatie van rooms-katholieke geestelijken met de dood moesten

⁴ John Bunyan, *Genade overvloeiende voor de voornaamst der zondaren*, Dordrecht, 1975, 121 – 122.

⁵ Zie hiervoor: Monica Furlong, *Puritan's progress: a study of John Bunyan*, London, 1975.

⁶ Geciteerd in: Gn. Werner, *De Schotse kerkgeschiedenis*, Barneveld, 1991, 15.

betalen. In 1546 riep de moord op Wishart een gewapende opstand tegen aartsbisschop James Beaton van St. Andrews, die om het leven werd gebracht. De koning riep Franse hulp in en de bezetting van St. Andrews werd ongedaan gemaakt, waarbij ook de Schotse reformator John Knox werd gevangengenomen. Na drie jaar op de galeien te hebben doorgebracht ging John Knox naar Genève waar hij Calvijn ontmoette van wie hij onderwijs kreeg.

Uiteindelijk is John Knox terug gekeerd naar Schotland waar in 1559 Maria de Guise werd afgezet en in 1560 de Church of Scotland met haar Schotse Confessie (1560) de Kerk der Schotse Reformatie werd. In de Schotse Algemene Kerkvergadering van 1581 werd vastgelegd dat de Kerk een nationale Kerk zou blijven. De plaatselijke gemeenten zouden daarbij worden gegroepeerd rondom enkele *presbyteries* of classes, die een grote autonomie hadden.

Voortdurend bleven er spanningen tussen de Schotse Kerk en de Engelse Kerk. In 1637 leidde dit tot een *National Covenant*, waaraan de Schotten ook hun naam Covenanters te danken hebben en waarin ze opnieuw hun onafhankelijkheid van zowel Rome als Engeland verwoordden. Toen in Engeland de Burgeroorlog uitbrak en Cromwell aan zijn Puriteinse Revolutie begon, trok hij ook naar Schotland om daar de Puriteinen geloofsvrijheid te geven én hen te regeren. Voor rooms-katholieken was onder Cromwell geen enkele ruimte en velen (waaronder mijn voorouders) vluchtten naar het katholieke Frankrijk.

Na de dood van Cromwell (1658) werd Karel II koning van Engeland en Schotland en vele Puriteinen (waaronder James Guthrie en Samuel Rutherford) werden gevangengenomen en geëxecuteerd. In 1666 mondde dit uit in een opstand tegen Karel II. Die eindigde met de Glorious Revolution van de Hollandse prins-stadhouder Willem III die in 1689 koning van Schotland werd (onder hem diende een generaal Hugh Mackay⁷).

Met Willem III kwam er weer een begin van rust en vrede kwam in de Schotse Kerk.

Laten wij deze tijd, waarin vele Puriteinen door hun Anglicaanse geloofsgenoten zijn vervolgd en gedood, graven in de gedenkboek opdat wij het niet vergeten⁸.

Het Puritanisme bloeit nog altijd. Vandaag is er zelfs een sterke nieuwe opbloei middels de zogeheten New Calvinists zoals John Piper, zeer lezenswaardig en aanbevelenswaardig!

3. Enkele relevante thema's

Ik kies drie thema's:

A. Anglicanisme – Puritanisme

Hier ligt een moeilijk gebied. De anglicaanse kerk doet een m.i. zeer sterk beroep op de vroege Kerk. Zij acht na de Bijbel de eerste vijf eeuwen sterk gezaghebbend. Daarom blijft zij qua liturgie en kerkstijl dicht bij Rome, maar wil wel de onzuiverheden uit de leer halen. Persoonlijk spreekt mij haar liturgie, denk aan de evensong, sterk aan. Het is de wereld van Lewis! Hoe kijken jullie hier tegen aan? Ik houd wel van een echt protestantse prediking gecombineerd met een meer vroegchristelijke/ anglicaanse liturgie.

Maar tegelijk snap ik de Puriteinen heel goed in delen van hun kritiek. Hendrik VIII was nu niet bepaald een indrukwekkend reformator! Hij koos vooral uit politieke overwegingen voor een eigen

---

⁷ Zie hiervoor Alan McNie, *Clan Mackay*, Rowandene, Belses, Jedburg (Schotland), 1989. Zie ook hoofdstuk 1 van dit boek waarin ik de kwestie van de Mackay's aanstipte.

⁸ Gebaseerd op: Gn. Werner, a.w.; L.J. van Valen, *Gelijk de dauw van Hermon. Wonderwerken in de Schotse Hooglanden*, Urk, 1981; W. van der Zwaag, *De Reformatie der Puriteinen. Kerkhistorie van Engeland tussen Reformatie en Revolutie*, Barneveld, 2001.

kerk, los van Rome. Dat zet al een verkeerde toon aan het begin. De kerk was ook zeer sterk verweven met de staat (hoewel de puriteinen dat ook voorstaan!). Haar machtspolitiek naar de dissenters is gewoonweg gruwelijk, arrogant en boosaardig geweest, zie hoe ze met Bunyan omging. Dat is ten hemel schreiend.

In hoeverre moeten we daar vandaag bij blijven staan? Je moet de gruwelen nooit vergeten, maar kun je niet tegelijk ook vanuit het heden ook open en vergevingsgezind kijken naar de anglicanen van vandaag. De kerk heeft het in Engeland zeer moeilijk. De secularisatie slaat enorm toe. Moet je dan elkander blijven bevechten in plaats van gezamenlijk de secularisatie te lijf gaan. Is dit afkeer van liturgie zoals de puriteinen die hebben niet al te sterk? Er mag historisch toch ook een ruimte daarvoor zijn?

B.Chiliasme

Wat doen wij hiermee? In het Woord wordt er duidelijk gesproken over een duizendjarig vrede-rijk. De vroege Kerk worstelde hiermee: wanneer kwam dit, was dit op handen, was dit met de komst van Constantijn gerealiseerd en bestond het in de vorm van christelijk Europa/ de Kerk (Augustinus)? Maar voldoet de situatie dan wel aan een vrede-rijk zoals beschreven in Openbaring 20? Daar lijkt het niet op?

Er is een oude traditie van letterlijk chiliasme. Die zit vaak in evangelische hoek. Ligt hier een spiegel voor de Kerk of niet? Ik vind het knap lastig!

C.Volwassendoop

Vele Puriteinen waren voor de volwassendoop. Het betreft hier de Baptists of Strict Baptists. Ze hebben een andere bron en kleur dan de evangelicals, in feite zijn het calvinisten, sterk anti-arminiaans en anti-rooms maar wel voor volwassendoop. Ook dit is een moeilijke zaak. Als je aan close reading van de Bijbel doet, zoals zij deden en doen, dan is het nog lastig om expliciete en positieve evidence te vinden voor de kinderdoop. De sterkste argumenten liggen hier m.i. toch op het vlak van de theologie van de doop zoals die in de eerste eeuwen is ontstaan. Wanneer je ruimte aan traditie geeft dan is er ook ruimte voor de kinderdoop, veel sterker dan wanneer je alleen het sola Scriptura hanteert.

De tweede middag (11 april 2018): Het Duitse Piëtisme

Opening

We openen de middag met Psalm 119: 1- 24.

We openen tevens met een bron uit de traditie: een gedicht van de piëtistisch-lutherse dichter Paul Gerhardt:

*'Alles vergaat
maar God bestaat
Zijn Woord en wil houden stand
Zijn genade en vrede
blijven bestaan
Zijn liefde geneest
de dodelijke smart
in ons hart
en houdt ons eeuwig in de tijd'⁹.*

Inleiding

We gaan vanmiddag ons richten op een tweede gestalte van de voortgaande reformatie in de zeventiende eeuw. Dit betreft het Duitse Piëtisme. We beginnen weer met onze eigen oerbeelden, we vervolgen met de geschiedenis van het Piëtisme.

1.Beelden

Het Piëtisme roept minder beelden bij ons op dan het Puritanisme. De sociale barmhartigheid van Francke te Halle wordt genoemd. We hebben associaties op met de innerlijke gevoelswereld. Het heeft de betekenis van vroomheid. J.S. Bach en zijn koralen en aria's worden genoemd. Het erbarmen Dich uit de Mattheüs is een ultiem voorbeeld van piëtisme: innig, vol erbarmen. Het woord erbarmen is alleen al een prachtig woord, veel mooier dan medelijden. Op You Tube staat en hele mooie uitvoering ervan: https://www.youtube.com/watch?v=BBeXF_Inj_M. Verbazing alom (en bezorgdheid, waar moet het heen als ook M modern wordt?!

In mijneigen innerlijk archief zit het pietisme vooral sinds de middelbare school. In ons kerkgeschiedenisboek van C.J. Meeuwse, Van geslacht tot geslacht, ging het over deze Duitse vroomheidsbeweging die zich richtte op innerlijke reformatie tegenover de meer verstarde, uiterlijke Lutherse wereld, waarin het protestantisme staatsgodsdienst was geworden en daarmee vervlakte. De namen van Spener en Francke kwamen voorbij en ook die van graaf von Zinzendorf.

Op de middelbare school kregen we bij Duits wel te horen over Gerhardt. Mijn lerares Van der Zee bestelde voor mij het Lutherse *Gesangbuch*, waarin hele mooie liederen van Paul Gerhardt, de 18^e-eeuwer Friedrich Gottlob Klopstock en anderen staan. Daarnaast hield en houd ik zeer van J.S. Bach en zijn diepe vroomheid, met name in de aria's en koralen tot uitdrukking komend.

Ik heb me ook wel een tijdje afgezet tegen het Piëtisme en de eigen traditie, maar dat is nadien weer verdwenen. Het heeft iets heel waardevols, hoewel er ook wel risico's zijn, daar gaan we nog het over hebben!

---

⁹ Geciteerd in Alnaes, *a.w.*, 59. Zie over Paul Gerhardt ook paragraaf 4.5. van voorliggend hoofdstuk, onder het kopje 'Literatuur'.

In mijn pabo-jaren ontdekte ik ook de pedagogiek van piëtisten als Augustus Hermann Francke en Graaf von Zinzendorf. En niet te vergeten de deels piëtistische, deels ook wel esoterische denker Comenius.

2. Geschiedenis

In het jaar 1555 tijdens bij de godsdienstvrede van Augsburg het *cuius regio eius religio* ('wiens regio, diens religie') van kracht geworden, maar dat belette de paus, de keizer en sommige rooms-katholieke vorsten niet om Europa te re-katholiseren. Reformatie en Contrareformatie geraakten in dit spoor in een zeer felle, harde en wrede strijd verwickeld die de geschiedenis in zou gaan als de Dertigjarige Oorlog (1618 – 1648). Voor de protestanten was het duidelijk dat paus, keizer en katholieke vorsten de schuldige van deze oorlog waren. De katholieken verdedigden zich door te stellen dat zij slechts een beroep wilden doen op het beginsel van het 'wiens regio, diens religie' dat in hun ogen geschonden werd door de protestanten. Kardinaal de Jong spreekt hier in termen van 'de rechtsverkrachtingen der Protestanten' en van 'een defensief verbond van de Katholieke Liga'¹⁰. De aanleiding tot deze oorlog was dat Ferdinand van Habsburg in het jaar 1617 uitgeroepen werd tot koning van Bohemen en twee jaar later tot Rooms-Koning. Hij sloot in heel zijn gebied de protestantse kerken. In wezen greep hij terug op de oude vierrijkenleer (die gebaseerd was op het boek Daniël) waarbij Romeins-christelijke rijk was overgedragen aan het Duitse rijk. Ferdinand van Habsburg wilde de oude middeleeuwse glorie herstellen. In dezen vormde hij een belangrijke schakel tussen het Middeleeuwse en het latere, gesecculariseerde Duitse ideaal dat in de negentiende en twintigste eeuw in een nieuwe gedaante zou opbloeien.

In het jaar 1618 was er een bijeenkomst van protestanten in Praag om tegen Ferdinands machtsstreven te protesteren. Het liep totaal uit de hand en de protestanten wierpen de keizerlijke vertegenwoordigers uit het raam. Keizer Ferdinand trok hierop ten strijde en hij versloeg in het jaar 1619 de Tsjechen op de Witte Berg. Verschillende andere volkeren, zoals de Oostenrijkers, Engelsen, Denen, Zweden en Hollanders, voelden zich bedreigd door een versterkt keizerschap van Ferdinand. Hun vrees mondde uit in het initiatief van koning Christiaan IV van Denemarken om de macht van Ferdinand in te perken. Christiaan trok ten strijde en het kwam tot een treffen met één van Ferdinands generaals, Albrecht von Wallenstein, een avonturier, dromer en strateeg, die, naar het heette, onkwetsbaar voor kogels was. De keizer wist echter stand te houden en boekte verschillende overwinningen.

Dit dwong de protestanten tot nieuwe aanvallen. De Zweedse koning, Gustaaf II Adolf, stuitte in het jaar 1631 met zijn leger bij Breitenfeld op het katholieke leger onder Tilly. De keizer moest het doen met huursoldaten maar de Zweden vochten zelf voor hun vrijheid en vertrouwden erop dat God aan hun kant stond. De Zweden wonnen de slag. Het ging er van beide zijden zeer wreed aan toe: Het was gebruikelijk dat de gevangenen eerst werden verminkt en daarna vermoord. Overmoedig geworden, trok Gustaaf verder tot Neurenberg, alwaar hij in 1632 bij een treffen met de troepen van Wallenstein dodelijk getroffen werd. Overigens raakte ook Wallenstein zelf hier gewond.

De strijd verbreedde zich. Zij was niet langer uitsluitend een conflict tussen katholieke en protestantse vorsten maar zij werd een algemeen machtsconflict. Het katholieke Frankrijk vreesde een Duitse katholieke hegemonie en kardinaal de Richelieu steunde daarom het protestantse Zweden in de strijd tegen de Duitse keizer en ook verklaarde de oorlog aan het katholieke Spanje.

---

¹⁰ Kardinaal de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis, Derde Deel. De nieuwere tijd (1517 – 1789)*, Utrecht, Nijmegen, 1948, 166 – 167.

Katholiek kwam hier tegenover katholiek te staan. 'De Dertigjarige Oorlog was niet langer een oorlog tussen religies maar tussen Europese staten'¹¹.

Uiteindelijk kon door de gezamenlijke kracht van Franse, Hollandse en vele andere protestanten de Duitse macht worden gebroken. In 1648 gingen de partijen onderhandelen en werd de Vrede van Westfalen ofwel de Vrede van Münster gesloten. De droom van de katholieke Duitse macht was hiermee ten einde gebracht. De Habsburgers moesten hun keizerlijke macht prijsgeven en inleveren. De Duitse vorsten kregen elk een eigen soevereiniteit. Duitsland werd aldus een lappendeken van staatjes. Binnen deze setting zou in de achttiende eeuw Pruisen opkomen als de krachtigste staat onder Friedrich Wilhelm I als koning. Hier werden de voren naar de toekomst van Duitsland als wereldmacht reeds getrokken.

De Republiek der Verenigde Nederlanden werd erkend als soevereine staat en hetzelfde gold voor Zwitserland. Europa was geen werkelijke eenheid meer, maar werd een geheel van soevereine staten. Nu was de taak om een evenwicht te vinden tussen deze Europese staten.

De Dertigjarige Oorlog was een gruwelijke oorlog. Hij is in belangrijke mate uit het collectieve geheugen verdwenen omdat er nadien nog zoveel andere oorlogen zijn gestreden, maar in de tijd zelf trok zij zeer diepe sporen. Het was de eerste oorlog die in kranten werd verslagen en daardoor ook zijn sporen trok bij degenen die er niet zelf mee te maken hadden.

In het levensverhaal van de Duitse piëtist en dichter Paul Gerhardt (1607 – 1676) licht iets van de gruwel van deze oorlog op. Te midden van de strijd bloeide in Duitsland de innerlijke vroomheidsbeweging van het Piëtisme waarmee Gerhardt zich nauw verwant wist. De oorlog had velen bewogen tot het zoeken naar de innerlijke, geestelijke wereld. Paul Gerhardt, bijgenaamd 'de protestantse Fransiscus van Assisi', was werkzaam als huisleraar te Berlijn. Te midden van het oorlogsgeweld verloor hij zijn vrouw en beide kinderen. Maar hij vertroostte zijn ziel in God:

1. Beveel gerust uw wegen,
Al wat u 't harte deert,
der trouwe hoed' en zegen
van Hem, die 't al regeert.
Die wolken, lucht en winden
wijst spoor en loop en baan,
zal ook wel wegen vinden
waarlangs uw voet kan gaan.

2. De Heer moet gij vertrouwen,
begeert gij de uitkomst goed,
op Hem uw hope bouwen,
zal slagen wat gij doet.
Door geen bekommelingen,
geen klagen en geen pijn
laat God zich iets ontwringen:
Hij wil gebeden zijn.

3. Uw trouw en uw genade,
o Vader, weet zo goed
wat voor de mens tot schade

---

¹¹ Karsten Alnaes, *De geschiedenis van Europa. Deel II. 1600 – 1800. Bezetenheid*, Antwerpen, 2004, 45. Zie voor een recensie van dit boek: 'Europa als moderne kathedraal', recensie van het boek van Karsten Alnaes "De geschiedenis van Europa", deel 1 - 3, 11 juli 2007, "De januskop van Europa", deel 4, in: *Reformatorisch Dagblad*, 11 juli 2007, te lezen op: ewaldmackay.nl, onder 'Publicaties', nr. 56.

of winste worden moet.
Wat Gij hebt uitgelezen,
dat werkt Gij, sterke held,
en brengt in stand en wezen,
wat Ge U hebt voorgesteld.

4. Een weg hebt Ge allerwegen,
geen middel, dat U faalt.
Uw doen is louter zegen,
uw gang met licht omstraald.
Niets kan uw werk verhind'ren,
uw plannen zijn gewis.
Gij doet voor al uw kindren
wat hun het heilzaamst is.

5. Laat Hem besturen, waken,
't is wijsheid wat Hij doet!
Zo zal Hij alles maken,
dat ge u verwond'ren moet,
als Hij, die alle macht heeft,
met wonderbaar beleid
geheel het werk volbracht heeft,
waarom gij thans nog schreit.

6. Wel kan zijn hulp vertragen,
en 't schijnt soms in de nacht,
alsof geen licht zal dagen,
alsof geen troost u wacht,
als u de angst doet beven
dat God u niet meer kent,
dat Hij zich van uw leven
voorgoed heeft afgewend.

7. Maar blijft gij met vertrouwen
naar God zien in de nacht;
dan doet Hij u aanschouwen
wat gij het minst verwacht.
Eens zal Hij u bevrijden
ook van de zwaarste last,
houd moedig bij het strijden
aan zijn beloften vast.

8. Hoor onze smeekgebeden;
Heer, red uit alle nood!
Sterk onze wank'le schreden
en leer ons tot de dood
vertrouwen op uw zegen
en vaderlijk beleid,

dan voeren onze wegen
naar 't rijk der heerlijkheid.

Was God in deze strijd? Aan beide zijden werd dat geloof en beleden. Ik weet het niet. Ik weet wel dat, hoewel ik ook zeer goed begrijp hoe keizer en Kerk het ene christelijke Europa wilden bewaren, de protestantse zaak een rechtvaardigere zaak was: De Kerk der Reformatie hield de Kerk van Rome de spiegel van haar verwereldlijking voor, maar Rome weigerde daarin te kijken en ging de protestanten vervolgen, knechten en levend verbranden. In de strijd die volgde op de aanvankelijke gelóofsstrijd van de zestiende eeuw, gingen beide zijden te wapen en vonden er in beide kampen gruwelen plaats. Het politiek-statelijke aspect werd steeds belangrijker en ging het religieuze aspect overwoekeren. Te midden van deze uiterlijke en innerlijke verscheurdheid gingen de natiestaten ieder hun eigen weg. In dit alles ligt voor mij een grote tragiek en een diepe donkerte. Misschien was God in al dit gruwelijke gebeuren wel het meest daar waar een Paul Gerhardt de innerlijke ervaring van Gods vertroosting ervoer te midden van de totale waanzin van de oorlogen van deze eeuw¹².

Op het Europese vasteland kreeg de voortgezette Reformatie vorm binnen het Duitse Piëtisme. De dichter Paul Gerhardt hoort in deze sfeer thuis.

Dit Piëtisme werd binnen de Lutherse wereld de dominante stroming. De genade die door Luther tot het volle licht was gekomen, was in de loop der tijd gaan verdonkeren tot een min of meer vanzelfsprekende realiteit en objectiviteit, een 'impliciet geloof'¹³.

Daartegen kwam van verschillende zijden kritiek. Johann Arndt (1555 – 1621) verzette zich ertegen. Hij was beïnvloed door Middeleeuwers Thomas à Kempis en Johannes Tauler en stond ook een meer calvinistische vroomheid voor in de Duitse landen. In dit spoor van calvinisering van het lutheranisme groeide er ook wel spanning en conflict. Arndt pleitte voor een innerlijk leven van ware vroomheid, onder meer in zijn *Vier Bücher vom wahren Christentum* (1610):

*'Deze boekjes zijn er op gericht dat ons leven met ons heilige geloof gelijk moet worden, zoals we om die reden naar de naam van Christus genoemd zijn en we dus niet alleen in Christus zullen geloven, maar ook in Christus zullen leven. En zodat de ware boete uit de meest innerlijke grond van ons hart voortkomt en hart, gezindheid en gemoed zodanig veranderd zullen moeten worden dat zij Christus en Zijn heilig Evangelie gelijkvormig worden, want we moeten door het Woord Gods opnieuw geboren worden tot een nieuwe schepping. Want zoals elk zaad het zijns gelijke voortbrengt, zo moet het Woord Gods ons tot een nieuwe, geestelijke schepping maken en is Gods Woord het zaad waaruit we opnieuw geboren worden. Waar deze nieuwe geboorte niet in ons plaatsvindt, en we niet beginnen daarin te leven, dan hebben we ook het ware geloof niet, waardoor wij zalig worden'*¹⁴.

Daarnaast waren er Lutheranen die meer van binnenuit een meer innerlijke hervorming van de Lutherse Kerk nastreefden, zoals Theophilus Grossgebauer (1628 – 1661) en zijn leerling Heinrich Ammersbach (1632 – 1691). Tegen de achtergrond van de verschrikkingen van de Dertigjarige Oorlog (1618 – 1648) verdiepte zich bij velen het geloof. De dichter Paul Gerhardt schreef te midden van al deze gruwelen zijn troostliederen¹⁵.

---

¹² Gebaseerd op: Johannes Arndt, *Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648*, Stuttgart 2009; Golo Mann, *Wallenstein*, Frankfurt, 1971; Jan en Annie Romein, *De Lage Landen bij de zee*, Utrecht, 1934; C.V. Wedgwood, *The Thirty Years War*, London, 1961 (1938).

¹³ W. van 't Spijker, 'De Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage, 1986, 7.

¹⁴ Johann Arndt, *Vier Bücher vom wahren Christentum, Die älteste Vorrede des ersten Buches*, Magdeburg, 1610. Deze preken en enkele andere werken zijn gepubliceerd in: Friedrich Seebass, *Johann Arndt. Ein Kämpfer für das wahre Christentum*, Giessen, Basel, 1955, 82.

¹⁵ Zie paragraaf 4.1. van voorliggend hoofdstuk.

Er is een smalle, maar boeiende verbinding tussen het Piëtisme en de esoterische traditie¹⁶. In Duitsland was het in de zeventiende eeuw niet zozeer de Vrijmetselarij alswel de beweging der Rozenkruisers die opbloede (pas in de achttiende eeuw werden er op het Europese vasteland Vrijmetselaarsloges opgericht)

Johann Valentin Andreae (1586 – 1654) was een Luthers priester te Calw, die zocht naar een meer innerlijke beleving van het geloof. Hij schreef in dit spoor zijn esoterische boek *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz anno 1459 (De chemische bruiloft van Christiaan Rozenkruis)* dat in 1616 anoniem verscheen en één van de bronnen van de naar Christiaan Rosencreutz genoemde beweging der Rozenkruisers werd. Christiaan Rosencreutz is een jongeman die uitgenodigd wordt om deel te nemen aan een bruiloft. Hij komt aan in het kasteel en wordt begeleid door jonkvrouwe Alchimia. Zij leidde hem rond door de bibliotheek en aldus kreeg hij inzicht in al de oude en nieuwe kennis van de wereld: ook recente aardglobes treft hij daaraan. Het koninklijke paar wordt gedood in een ceremonie en Rosencreutz moet het opwekken tot een nieuwe geboorte: hiermee wordt de vernieuwing van de mens gesymboliseerd. Alle deelnemers worden hierna tot ridder van de gouden steen geslagen en ontvangen de orderegel met vijf geboden.

Valentin Andreae studeerde aan de Universiteit van Tübingen waar een kring van min of meer vrije denkers was die zich verzette tegen de in hun ogen verstarde Reformatie en zochten naar een meer innerlijke vroomheid. Zij stonden daarbij echter ook open voor de meer esoterische traditie van de Joodse, mystieke leer van de Kabbala en lazen de werken van de arts en theoloog Paracelsus (1494 – 1541) die in de alchemistische traditie stond.

Hiermee werd deze luthers-piëtistische predikant één van de grondleggers van de Rozenkruisers. Het streven van Andreae was om een Europese broederschap op te richten waarin alle wetenschappen en wetenschappers vanuit een centrale idee met elkaar zouden worden verbonden om zo tot vernieuwing te komen in Kerk en samenleving. Er ontstonden tal van broederschappen in allerlei Europese landen.

Een andere belangrijke bron is het door Valentin Andreae, Tobias Hess en Christoph Besold geredigeerde en in 1614 verschenen *Fama Fraternitatis oder Brüderschaft des hochlöblichen Ordens des Rosenkreutzes*. Deze tekst laat zien dat de Rozenkruisers streefden naar een innerlijke reformatie:

‘Ofschoon de kerk nog niet gezuiverd was, weten wij wat de eerste broeders van het Rozenkruis van haar dachten en waarop zij met verlangen wachten. Ieder jaar kwamen zij in vreugde samen en gaven een uitvoerig verslag van hetgeen zij verricht hadden. Het moet waarlijk verblijdend geweest zijn, naar waarheid en zonder verbeelding, te horen verhalen welke wonderen God hier en daar in de wereld uitgestrooid heeft. Men kan ook met zekerheid aannemen dat mannen als zij, die door God en heel het hemelse werken tezamen gebracht zijn, en met de wijste mannen, die gedurende vele eeuwen geleefd hebben, uitgekozen waren, in de hoogste eenheid, de grootste geheimhouding en het schoonste daadleven jegens elkander en jegens anderen leefden. In zulk een loffelijke levenswandel verliep hun leven, en ofschoon hun lichamen van alle ziekten en smarten bevrijd waren, konden toch hun zielen bepaalde punten van de oplosbaarheid niet overschrijden¹⁷.

Er is in de zeventiende eeuw over deze *Fama* een immense discussie gevoerd en een filosoof als Descartes is ervoor naar Duitsland afgereisd om de beweging der Rozenkruisers te leren kennen. De filosoof Francis Bacon is direct door dit werk beïnvloed¹⁸.

---

¹⁶ Zie ook paragraaf 4.2. van voorliggend hoofdstuk bij het gedeelte over de rooms-katholieke Athanasius Kircher bij wie een parallele esoterische lijn loopt. Zie tevens paragraaf 4.4. van voorliggend hoofdstuk, waarin ook de invloed van de esoterische traditie op het moderne denken naar voren komt.

¹⁷ *Fama Fraternitatis R.C.*, 11. Deze tekst is te vinden op www.spiritueleteksten.be/wp-content/uploads/2014/05.

¹⁸ Zie voor de filosofie van de zeventiende eeuw paragraaf 4.4. van voorliggend hoofdstuk.

Een zeer innerlijke tijdsgestalte was de lutheraan Jacob Boehme (1575 – 1624). Hij was veehoeder en later schoenmaker, gevestigd in Görlitz. Hij zocht het, als stille, ingekeerde natuur, in de *Innenwelt*. Hij werd beïnvloed door het gedachtegoed van de zestiende-eeuwse alchemist Paracelsus. Reeds vroeg kreeg Boehme visioenen waarin hij zich omringd wist door het goddelijke licht. In *Aurora* (1612), *Der Weg zu Christo* (1620) en *Mysterium Magnum* (1622) beschreef hij zijn ideeën en ervaringen. Alle krachten maken deel van de goddelijke *Urgrund* uit en vormen een proces van zelfontwikkeling. Hij bleef een overtuigd lutheraan maar stond tegelijk open voor de meer esoterische tradities zoals de gnostiek. In *Mysterium Magnum* schreef hij over Genesis 1 en de schepping en de rol van het kwaad daarin. Hoewel God zelf afgescheiden was van het kwaad zag hij God wel als voorwaarde voor het kwaad. Er was uiteindelijk een onderliggende eenheid van goed en kwaad. Dit denken over het kwaad werd mede gevoed door de oorlogsgruwelen van zijn tijd. De plaatselijke lutherse predikant Georg Richter vond dat Boehme er in dezen ketterse ideeën op na hield. De biograaf en vriend van Boehme, Abraham von Franckenberg, wees op de grote overeenkomst tussen Boehme en de gnosticus Valentinus.

In de Engelse sfeer was het Robert Fludd (1574 – 1637) die alle tijdselementen in zich verenigde. Hij was een overtuigd lid van de Anglicaanse Kerk en tegelijk een mysticus en rozenkruiser. In zijn *Tractatus apologeticus* (1617) verdedigde hij zijn rozenkruisers-denkbeelden. Voor hem was de gehele werkelijkheid een strijd tussen goed en kwaad in termen waarvan er een transformatie naar een hogere orde zou worden bewerkstelligd door God die dit alles omvat. Hij sprak in zijn *Philosophia Sacra* (1626 in kabbalistische termen over de getallen één tot en met vier als de vier elementen waarbinnen zich de gehele werkelijkheid als een wordingsproces in polaire zin ontvouwt¹⁹. Deze vier stappen lopen parallel aan de vier letters van het tetragrammaton van de naam van God. Fludd bouwde in zijn *Utriusque Cosmi (Van de beide kosmosen)* uit 1621 en in zijn *Philosophia Sacra (Heilige Filosofie)* uit 1626 een alomvattende kosmologie waarin heel de werkelijkheid een genese of wording is vanuit God via de materie terug tot God. In zijn denken komen de notie van Hermes Trismegistus (wiens denkbeelden Fludd leerde kennen via het werk van Ficino²⁰) dat er een parallelie is tussen de hemelse en de aardse werkelijkheid, de kabbalistische notie van de tien *sefiroth* of bijnamen van God waarmee God de wereld schiep samen in de alchemistische leer van de transformatie van de elementen tot een hogere, geestelijke orde. In zijn boek *Musica Mundana (Muziek als Wereld)* uit 1618 verbond hij zijn leer met de traditie van de harmonie der sferen²¹. Hij gebruikte elders het symbool van het monochord ofwel het eensnarige instrument als symbool hiervoor: elke toon op dit monochord weerspiegelt een planeet en het geheel symboliseert de kosmos:

*'Het monochord is het innerlijke principe dat vanuit het centrum van het geheel de samenklank van al het leven in de kosmos bewerkstelligt'*²².

In de Moravische pansofist en pedagoog Jan Amos Comenius (1592 – 1670) komen deze verschillende tradities letterlijk samen. Hij werd beïnvloed door de esoterische en de kabbalistische traditie (met name door rabbi Löw uit Praag), maar ook door Luther en Calvijn. Comenius had gestudeerd in Herborn en Heidelberg en in totaal vier jaar in Duitsland gewoond. Hij vormde een alomvattend wereldbeeld of pansofie en werkte zijn denken ook uit naar de pedagogiek. In zijn *Het*

---

¹⁹ Zie Alexander Roob, *Alchemie en mystiek*, Hedel, 1997 (1996).

²⁰ Zie hiervoor hoofdstuk 4, paragraaf 4.2.

²¹ Zie over Fludd: Alexander Roob, *Alchemie en mystiek*, Hedel, 1997 (1996), 101 – 114.

²² Robert Fludd, *Utriusque Cosmi, I*, Oppenheim, 1617, geciteerd in: Alexander Roob, *a.w.*, 95.

labyrint der wereld en in *Via Lucis (De weg van het licht)* komen deze lijnen in een zeer piëtistische, mystieke tint naar voren²³.

Zo waren er tal van denkers, geleerden en kunstenaars die ook putten uit esoterische bron: Valentin Weigel en de Weigelianen, Michael Maier met zijn *Atalanta fugiens* (1618), Cellarius met zijn *Harmonia macrocosmia* (1660) en vele anderen. Er is hier sprake een Europese traditie van Engeland tot Duitsland tot Moravië, die deel is van het spectrum van de zeventiende-eeuwse geschiedenis. Deze verbinding tussen de orthodoxe, piëtistische wereld en de esoterische traditie komt in de gereformeerde geschiedschrijving meestal niet in beeld, terwijl zij historisch wel van belang is. Aldus blijkt dat de verschillende brongebieden van de Europese cultuur soms dicht naast elkaar liggen of in elkaar overlopen.

De bekendste pleitbezorger van het Piëtisme was de Lutherse predikant van Frankfurt, Philip Jacob Spener (1633 – 1705). Hij schreef in 1675 zijn boek *Pia Desideria* ofwel *Ernstige wensen voor een hervorming van de ware Evangelische Kerk* waarin hij pleitte voor een diepere doorleving van de geloofsleer. Hij richtte *collegia pietatis* ofwel gezelschappen der vroomheid (conventikels) op, waar de gelovigen bijeenkwamen in gebed, Bijbellezing en overdenking van de innerlijke geloofservaringen.

In zijn boek *Allgemeine Gottesgelehrtheit* (1680) pleitte hij voor een verbinding van studiezin en vroomheid ten aanzien van de theologische studie. In 1694 werd er aan de Universiteit van Halle een theologische faculteit opgericht die op piëtistische leest was geschoeid. In de achttiende eeuw zou August Hermann Francke (1663 – 1727) in het spoor van Spener verder gaan²⁴.

Deze piëtistisch-lutherse wereld vormde de bodem waarop J.S. Bach opgroeide en leefde. In zijn muziek zijn de sporen van deze tweeledige traditie naspeurbaar. De meer objectieve theologische waarheid werd in zijn religieuze werken innig verbonden met de piëtistische vroomheid.

De Verlichting met haar accent de op de autonome, menselijke rede, riep bij vele gelovigen een binnenwaarts gerichte reactie op. Tegenover de rede stelden zij de innerlijke vroomheid. In dit licht vond het zeventiende-eeuwse Piëtisme in August Hermann Francke (1663 – 1727) een achttiende-eeuwse voortzetting.

Francke werd door Spener naar Halle gehaald om daar te komen werken als predikant en als hoogleraar. Francke wilde de vroomheid en de werken der barmhartigheid bevorderen en riep daartoe de zogeheten Hallese Stichtingen in het leven: scholen, een weeshuis en een ziekenhuis. In het onderwijs en in de zorg diende het te gaan om de opvoeding in de vroomheid:

'In een wijs opvoeder wordt ook vereischt dat hij wel onderscheid make, of de kinderen volgens hun natuurlijke geaardheid meer door gestrengheid dan door liefde te winnen zijn. Want het valt niet te loochenen, dat bij sommigen de anders goede natuur door gestrengheid meer onderdrukt dan gewekt wordt, bij anderen daarentegen liefde en goede woorden niet het geringste uitwerken, voordat eerst hun harde natuur gebroken en overwonnen is. Zoo kan de liefde zowel als de gestrengheid, te onpas aangewend in de opvoeding, gelijkelijc schaden. Kan echter de roede geheel achterwege blijven en niettemin het doel eener opvoeding bereikt worden, dan moet God

---

²³ Jan Amos Comenius, *Het labyrint der wereld en het paradijs des harten*, Amsterdam, z.j. (1623); *Via Lucis*, z.p., 1642. Zie over Comenius: H.E.S. Woldring, *De pansofie van Comenius. Zijn zoektocht naar allesomvattende wijsheid*, Amsterdam, 2016. Zie over zijn pedagogiek: L.D. van Klinken, 'Johann Amos Comenius', in: *Pedagogische canon voor christelijke leraren*, zie hiervoor: www.christlijkleraarschap.nl. De pedagogiek van Comenius vormt een belangrijke bron voor de zogeheten Lehrkunst of Onderwijskunst zoals die door Martin Wagenschein werd ontworpen. Zie hiervoor: Martin Wagenschein, *Erinnerungen für morgen. Eine pädagogische Autobiographie*. Beltz, Weinheim, Basel 1983.

²⁴ Zie hiervoor paragraaf 5.3. van voorliggend hoofdstuk.

daarvoor worden geprezen²⁵.

Francke stichtte daarnaast een Bijbelgenootschap om de Bijbel te verspreiden onder de Duitse bevolking en om ook de buitenlandse zending te bevorderen.

Tegenover de vanzelfsprekende geloofswerkelijkheid zoals die min of meer in de Duitse kerken was binnengedruppeld, stelde hij de *Buskampf* ofwel de bekeringsstrijd. Geen mens werd zonder een dergelijke strijd tot God bekeerd²⁶.

Binnen dit piëtistische milieu groeide Nikolaus von Zinzendorf (1700 – 1760) op, zoon uit een adellijk geslacht²⁷. Hij verzette zich tegen de in zijn ogen starre lutherse orthodoxie en tegen het rationalisme van de Verlichting. Vanuit zijn landgoed probeerde hij de erfenis van Spener voort te dragen. Hij stichtte daar *Unter des Herrn Hut* ofwel *Onder de hoede des Heeren*, een stichting waaraan de naam Herrnhutters is ontleend. Uiteindelijk zou hij zelfs de stad Herrnhut stichten. Hier vonden vele Moravische broeders, die op de vlucht waren geslagen vanwege de Contra-Reformatie, onderdak. Von Zinzendorf was sterk anti-dogmatisch en hij had grote moeite met vastgelegde kerkelijke structuren. Uiteindelijk zou in zijn spoor de nog steeds bestaande Evangelische Broeder Gemeente in Nederland (Zeist) en Suriname ontstaan. Na zijn dood is het werk van de Herrnhutters voortgezet door zijn schoonzoon, Johannes von Watterville (1718 – 1788)²⁸.

Tegen het Piëtisme werd in Duitsland geopponeerd door de Lutherse hoogleraar in de theologie te Wittenberg, Valentin Ernst Löscher (1673 – 1749). Hij wees op de gevaren van een al te sterke aandacht voor het gevoel en de individuele vroomheid, waardoor gemakkelijk scheefgroei kon ontstaan. Aldus was er in de Lutherse Kerk een spanningsveld waarvan een meer objectief lutheranisme en een meer subjectief Piëtisme de polen waren.

Vanaf het midden van de achttiende eeuw begon het Piëtisme mede door de kritiek van Löscher te tanen. Wel loopt er een smalle lijn van deze traditie met haar grote accent op de persoonlijke geloofsbevinding naar de negentiende-eeuwse Romantiek²⁹.

Conclusie

We sluiten de middag af en ieder gaat huiswaarts. We hopen de derde middag van dit schooljaar ons te richten op de Nadere Reformatie.

---

²⁵ Zie over Francke en het onderwijs: L.D. van Klinken, 'August Hermann Francke', in: *Pedagogische canon voor christelijke leraren*, zie hiervoor: www.christlijkleraarschap.nl. Het weergegeven citaat dat hieruit is overgenomen is afkomstig uit: August Hermann Francke, *Over de opvoeding der jeugd tot godzaligheid en wijsheid*, vertaald door H. Weiland, met inleiding van J.H. Gunning Wz., Utrecht, 1925, 90, 91.

²⁶ Zie over Francke: Gary R. Sattler, *God's Glory, Neighbor's Good: A brief introduction to the life and writings of August Hermann Francke*, Chicago, 1982.

²⁷ Gebaseerd op: H. Berkhof, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk, 1941, 253 – 260; Martin Brecht (Hrsg.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, in: *Geschichte des Pietismus, Band 1*, Göttingen 1993; T. Brienens, a.w., 1986; T. Brienens, a.w., 1989.

²⁸ Zie hierover de Herrnhutters Dietrich Meyer, *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine, 1700–2000*, Göttingen, 2000.

²⁹ Naast op de in de voetnoten genoemde studies gebaseerd op: J. Waterink e.a. (red.), *Cultuurgeschiedenis van het christendom, Deel IV. Verval en herleving*, Amsterdam, Brussel, 1951, 228 – 276.

De derde middag: de Nadere Reformatie in de Nederlanden, 6 juni 2018 A.D.

Opening:

-Ps 139

-Willem Teellinck, *Soliloquium*, p19 (zie verderop bij paragraaf 3 van voorliggende synopsis)

Inleiding

1.Beelden

We inventariseren de verschillende beelden die in ons innerlijk archief liggen opgetast. Sommigen hebben negatieve beelden: kenmerkenprediking, soms erg met het karakter van meten en oordelen, sommigen positieve beelden: strijd tegen verval ten gevolge van een ingedutte staatskerk. Daartussen is er de visie dat er sprake is van een ontwikkeling, waar het in de vroege fase positief is maar er in de latere fase een scheefgroei kwam. Namen als Smytegelt, Van de Groe (deed het hekje toe) etc. worden genoemd.

Mijn oerwereld werd gevormd door de Nadere Reformatie. Het was de wereld van de bevindelijkheid. Er waren in de polder nog gezelschappen hier en daar. In mijn kindertijd werden namen uit de Nadere Reformatie genoemd zoals Bernardus Smytegelt met zijn vele preken over het gekrookte riet. I

In mijn middelbareschooltijd werd het beeld van de kerkgeschiedenis van de Nadere Reformatie scherper. In de latere schooljaren bezocht ik bijeenkomsten van de Stichting Studie der Nadere Reformatie en werd getroffen door de diepe vroomheid van de Teellincks en van Wilhelmus à Brakel. Ik hield en houd van de innigheid en mystiek van deze traditie, mits zij is ingebed in de klassieke theologie met haar katholieke diepte en breedte.

2.Geschiedbeeld

A.De zeventiende eeuw

De voortgaande Reformatie vond in de Nederlanden haar vorm in de Nadere Reformatie. De aanduiding 'Nadere Reformatie' is niet een latere inventie van historici, maar een zelfaanduiding van de tijdgenoten uit de zeventiende eeuw: Zij komt bijvoorbeeld naar voren in de titel van Jacobus Koelmans boek *Nadere Reformatie in Leer, Orde, en Zeden* (1682). De aanduiding 'Nadere Reformatie' verwijst naar de opvatting dat de Nederduits Gereformeerde Kerk niet alleen 'gereformeerd' maar ook 'reformerend' moest zijn: 'ecclesia reformata, semper reformanda' ('een gereformeerde, zich altijd reformerende Kerk').

Het ging de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie om de diepere doorwerking van de Reformatie in de praktijk van alledag. Zij richtte zich sterk op de *pietas* of innerlijke vroomheid waarin de gereformeerde theologie niet alleen met het verstand beleden werd maar ook met het hart werd doorvoeld en ervaren. Tevens ging het haar om de *praecisitas* of nauwgezetheid in de levenswandel en levensheiliging. In het debat rond Gomarus en Arminius tijdens de Dordtse Synode ging de strijd tussen 'rekkelijken' en 'preciezen' en verwees het begrip 'preciezen' naar een theologische of

theoretische nauwgezetheid of orthodoxie en binnen een nieuwe context kwam hier het woord 'preciesheid' terug in de betekenis van praktische nauwgezetheid of orthopraxis.

De predikanten van de Nadere Reformatie beklemtoonden dat ieder mens eerst in de schuld voor God diende te komen en diep innerlijk overtuigd moest worden van zijn onrechtvaardigheid en onbekeerlijkheid voor God. In een weg van beginnende zondekennis en voortgaande strijd moest hij gaan ontdekken dat alleen in Christus aan de zondaar rechtvaardigheid wordt toegerekend. Eerst vanuit deze in en door Christus aan de onrechtvaardige zondaar toegerekende rechtvaardigheid kon de gelovige gaan leven in een weg van dagelijkse bekering en levensheiliging. Hij diende hierbij te waken voor gearriveerdheid en te leven in de gestalte van ootmoed en dankbaarheid. In de theologie van de Nadere Reformatie was vanwege de strijd met Rome en met Arminius een sterk accent komen te liggen op de predestinatie. Dit alles tezamen deed een innerlijk geestelijk landschap ontstaan dat gestempeld werd door geloofsstrijd. Hoe weet ik dat God in mijn leven een begin van Zijn wederbarende werk verricht? Wanneer zijn mijn zonden vergeven?

In dit spoor ontstond de behoefte om niet allen in de plaatselijke kerken maar ook in kleinere gezelschappen of conventikels (de pendant van de Puriteinse *prophesyings* en de Piëtistische conventikels) elkaar te ontmoeten om te spreken over de innerlijke strijd en ervaringen van de ziel. Een rijke gezelschapstraditie is hieruit voortgevloeid, met name op de Zeeuwse eilanden, in de Hollandse polders en op de Veluwe zandgronden. In zijn diepste vormen geleek deze vroomheidsbeleving op de mystiek van de Kerk der eeuwen. De boeken van Thomas à Kempis, Johannes Tauler en Ruusbroec werden veelvuldig gelezen en geciteerd.

Daarnaast was er een bijzondere aandacht voor de levensheiliging in bredere zin. Het onderwijs diende gericht te zijn op de geloofsopvoeding van de kinderen en op de lof Gods die uit de schepping opklinkt en in de schoolvakken tot ruimte komt. De staat diende theocratisch te zijn en de ware Kerk te bevorderen en de valse kerken te weren. De Nederlanden waren het Israël van het Westen³⁰.

Gods hand was op een bijzondere manier in de geschiedenis van de Lage Landen aanwezig. Abraham van de Velde (1614 – 1677) schreef in dit licht zijn *De wonderen des Alderhoogsten* (1677):

*'Indien enig land of volk deze genadige wonderwerken Gods heeft ondervonden; zo enig volk is gebracht in water en in vuur, en door een hoge hand, buiten en boven alle verwachting, in een overvloedige verversing; indien bij gevolg enig land of volk oorzaak heeft om dienaangaande de grote God te verheerlijken; het is dit ons lieve vaderland. Zulks kan blijken, zo wij onze diepe ellende, en de lichamelijke en geestelijke slavernij beschouwen, waarin onze Vaderen onder de Antichrist en onder de Spaanse tirannie zijn geweest, en waaronder zij hebben moeten zuchten; hoe ons het mes op de keel heeft gestaan en wij zijn geacht geweest als schapen ter slachting, en hoe genadig, wonderlijk en door hoe onbedenkelijke wegen, de Heere ons, buiten vermoeden van de gehele wereld, verlost, heeft; hoe Hij onze vijanden ten staart, ons ten hoofd maakte, en alleszins voor ons uittrok en Zijn heerlijkheid onze achtertocht deed zijn. Nooit moeten daarom deze dingen door ons vergeten worden'*³¹.

Er was onder de Nadere Reformatoren grote liefde en aandacht voor het Woord Gods en in dat licht ging men meer oog krijgen voor Israël en voor het *chilion* of duizendjarig vrederijk in letterlijke zin. Het *chilion* zagen sommigen niet als een rijk dat al bestond (zoals Augustinus dit had verwoord), maar dat nog komen moest³².

---

³⁰ Zie hierover: Roelof Bisschop, *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*, Veenendaal, 1993; C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht, 1983.

³¹ Abraham van de Velde, *De wonderen des Allerhoogsten*, Amsterdam, 1677 (1672), 9.

³² Gebaseerd op: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage, 1986; T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage, 1989.

De vroegste vertegenwoordigers van de nadere Reformatie waren de gebroeders Willem (1569 – 1629) en Ewout Teellink (1573 – 1629) en Ghisbertus Voetius (1589 – 1676). Willem Teellinck uit Zierikzee geldt als de geestelijke vader van de Nadere reformatie. Hij studeerde rechten in St. Andrews in Schotland en maakte daar kennis met de Puriteinen, die een diepe indruk op hem maakten en van grote betekenis waren voor zijn bekering. Hij ging theologie studeren, werd predikant en schreef verschillende boeken, waaronder *Noodwendigh Vertoogh* (1627), waarin hij opriep tot levensheiliging. In zijn latere leven kreeg hij meer en meer een mystieke inslag. In zijn sterfjaar (1629) verscheen zijn *Soliloquium* of *Alleenspraak*, een boekje waarmee hij zich in de traditie van Augustinus' *Soliloquia* (386) en Paul Baynes' *Holy Soliloquies* plaatste en dat sterk de sfeer van Thomas à Kempis *De navolging van Christus* (1471 – 1472) ademde:

'Maar, mijne ziel!, gesteld dat het zo was, dat de wereld in het vervolg bij het uitvoeren van haar beloften trouw wilde zijn, dan nog zou u zwemmen in een woelige zee, en ongestadig zijn in al uw wegen; dan nog zou u uw levenstijd in verdriet of misnoegen doorbrengen, als u die in de dienst der wereld zou willen besteden, Want al bezit u alles, wat de wereld kan geven, u zult dadelijk nog meer kunnen bedenken om ook dat te begeren, en ontevreden zijn, omdat u het mist. De grootste wellust, het rijkste inkomen, de voortreffelijkste eerbewijzen, die de wereld u kan bieden, kunnen verminderd, ja vernietigd worden door uw onbeheerste begeerlijkheid, Hebt alleen voor u persoonlijk de hele wereld met al wat er in is, en laat alles tot uw beschikking om u te behagen – om nog te zwijgen over het feit, dat de pijn aan één tand u dat alles zou doen vergeten en verfoeien -, dan nog is de breedte en engte, de diepte en hoogte van uw gemoed zo groot, dat u naast deze nog tienduizend andere werelden kunt verzinnen, en is uw begeerlijkheid zo onbeperkt, dat u daarvan geen meester zou wezen. Want, o ziele!, u hebt nog enkele overblijfselen van het beeld Gods in u; en daarom kunnen u in eeuwigheid geen eindige dingen voldoen. Bedenk ook, dat de aarde, met alles wat er in is, om der zonde wil vervloekt is; en hoe zouden dan de dingen, die in hun eigen aard en natuur om uwentwil vervloekt zijn, u enige ware verkwikking, troost of voldoening brengen?'³³

Willem Teellincks broer Ewout Teellinck was hem in religieuze zin zeer nabij en heeft middels zijn geschriften evenzeer een stempel gezet op de voortgaande Reformatie.

Gisbertus Voetius werd geboren in Heusden en studeerde theologie te Leiden bij Arminius en Gomarus. Hij werd predikant in Vlijmen en in Heusden en veldprediker onder Frederik Hendrik. In het jaar 1635 nam hij het ambt aan van hoogleraar met zijn *Oratio de pietate cum scientia conjugenda* (*Rede over de verbinding van vroomheid en wetenschap*). In zijn *Ascetica sive exercitia pietatis* (*Ascetiek ofwel de beoefening der vroomheid*; 1664) verdiepte hij hetgeen hij in zijn rede had verwoord³⁴.

Jodocus van Lodenstein (1620 – 1676) was een leerling van Voetius en één van de meest pregnante gestalten van de Nadere Reformatie. Hij studeerde theologie en werd predikant in diverse gemeenten waaronder die van Sluis. Hij had een aristocratische achtergrond. Naast predikant was hij dichter. In 1676 werd zij bundel *Uyt-spanningen : behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedichten* uitgegeven³⁵. Hij had een zeer mystieke inslag en las veelvuldig de middeleeuwse mystici. Hij vreesde dat er in de Kerk van de Reformatie een verval zou plaatsvinden waarbij Gods Geest werd uitgeblust.

Jacobus Koelman (1632 – 1695) was eveneens een leerling van Voetius. Hij werd ambassade-predikant in Kopenhagen en daarna predikant te Sluis. Onder zijn prediking ontstond er een réveil te

³³ Willem Teellinck, *Soliloquium*, z.p., z.j. In het hedendaags Nederlands bewerkt met ongewijzigde inhoud door Ds. J. van der Haar (1629).

³⁴ Zie voor een geannoteerde vertaling met inleiding en toelichting op dit werk de dissertatie van C.A. de Niet, *De praktijk der godzaligheid*, Apeldoorn, 1996.

³⁵ Deze bundel is onder dezelfde titel heruitgegeven door Uitgeverij De Banier, Apeldoorn, 2005.

Sluis. Koelman had voortdurend aanvaringen met de magistraten en andere wereldlijke overheden; hij weigerde enige vorm van politieke inmenging in de Kerk te aanvaarden. Hij was radicaal in zijn naleving van het Woord en wees het vieren van niet in de Bijbel gefundeerde kerkelijke feesten af. Hij was een groot voorstander van de oprichting van conventikels. In zijn hang naar een heilige Kerk dreigde hij naar de rand van de Kerk te bewegen, hoewel hij tegelijkertijd Jean de Labadie (1610 – 1674), die streefde naar een Kerk van louter heiligen, bekritiseerde in *Der Labadisten dwaling grondig ontdekt en weerlegt* (1648).

In het spoor van de Teellincks en Voetius gingen Theodorus Gerardi à Brakel (1608 – 1669) en zijn zoon Wilhelmus à Brakel (1635 – 1711) voort. Theodorus' vader was bij de geboorte van zijn zoon nog rooms-katholiek en ging later mee met de Reformatie. Theodorus was een mystieke geest, die veelvuldig las in de geschriften van Anselmus, Ruusbroec, Bernardus van Clairvaux en Tauler en zelf aan die traditie zijn *De trappen des gheestelijcken levens* (1670) toevoegde. Wilhelmus à Brakel studeerde theologie te Franeker en Utrecht, huwde met Sara Nevius (1632 – 1706) en was predikant in een aantal plaatsen waaronder Rotterdam. Hij is de auteur van de klassiek geworden dogmatiek voor de gewone man, *De redelijke godsdienst* (1700)³⁶.

Voor zover mij bekend was er binnen de Nadere Reformatie op geen enkele wijze sprake van banden met de esoterische tradities van Europa³⁷.

Al vroeg begon binnen de Kerk van de Reformatie een gereformeerde scholastiek op te bloeien, die een kritisch continuüm vormde met de middeleeuwse scholastiek en de theologie van de vroege Kerk:

*'In de post-reformatorische theologie is het al vrij spoedig weer tot scholastiek gekomen. Dat is onvermijdelijk. Het is ook goed. Men kan niet alleen maar reformatorisch leven en denken. Men kan niet permanent in de wending en in de waagschaal zijn. Daar wordt men duizelig van, als in een zweefmolen. Reformatie is goed, maar zij is een moment in de traditie. Men moet daarom niet alleen reformatorisch maar ook kerkelijk en katholiek zijn. De theologie krijgt dan onvermijdelijk de verbreding tot scholastiek. (...) Zo is voor mijn besef de scholastieke methode geen kwestie van onvruchtbare spitsvondigheid, maar de eigenlijke, lente-achtige bloeseming van het denken. Zij is de bloeiende Betuwe in het voorjaar, waar ook het kleinste blaadje schoon is'*³⁸.

In de begintijd van de gereformeerde scholastiek (1560 – 1620) richtte men zich vooral op de vorming van een eigen theologie. De *Heidelbergse Catechismus* (1563) en de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561), die zelf ook reeds een zekere scholastieke sfeer hebben, werden systematisch op diepte gebracht.

Tevens diende men zich kritisch te bepalen ten opzichte van de contrareformatorische scholastiek sinds Trente. Amesius (1576 – 1633) verzette zich tegen kardinaal Bellarminus (1542 – 1621) inzake de vraag naar de katholiciteit van de Kerk der Reformatie. Binnen dit scholastieke paradigma speelde zich ook de predestiatiestrijd tussen Arminius en Gomarus af³⁹. Zacharinus Ursinus (1534 – 1583) kende en gebruikte de middeleeuws-scholastieke questio- of vraag-techniek en zijn opvolger Hieronymus Zanchius (1516 – 1590) te Heidelberg was een groot kenner van de middeleeuwse

---

³⁶ Wilhelmus à Brakel, *De redelijke godsdienst*, Apeldoorn, deel 1a, 1b en 2, 2015 - 2017

³⁷ Gebaseerd op: T. Brienens e.a. (red.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage, 1966; T. Brienens e.a. (red.), *De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme*, 's-Gravenhage, 1989.

³⁸ Aldus A.A. van Ruler, geciteerd in W.J. van Asselt, P.L. Rouwendal e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 26, 28.

³⁹ Zie hierover: William den Boer, *Duplex amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559 – 1609)*, Apeldoorn, 2008; E. Dekker, *Rijker dan Midas. Vrijheid, genade en predestinatie in de theologie van Jacobus Arminius (1559 – 1609)*, Zoetermeer, 1993; G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus*, 's-Gravenhage, 1930.

denkers Thomas van Aquino en Johannes Duns Scotus. Theodorus Beza (1519 – 1605) schreef in het jaar 1555 zijn *Summa totius christianismi* (*Samenvatting van het gehele christelijke denken*) met daarin de *Tabula praedestinationis* (*Schema der Uitverkiezing*)⁴⁰.

De zeventiende-eeuwse gereformeerde scholastiek vormde de voortzetting van de tijdens de Dordtse synode vastgestelde lijn. Zij is nauw verbonden met de vroomheidsbeweging van de voortgaande Reformatie, zoals die in het Puritanisme, het Piëtisme en de Nadere Reformatie gestalte kreeg. Zij was werkelijk internationaal van karakter en strekte zich uit tot Schotland, Engeland, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en de Nederlanden.

De gereformeerde scholastiek werd in deze tijd sterk polemisch van toon. Zij richtte zich veel feller dan voorheen tegen de katholieke scholastiek, die zij afschilderde als een vorm van pelagianisme. Ook was er binnen de gereformeerde scholastiek zelf strijd en debat, zo rond de Franse school van Saumur. De Leidse *Synopsis Purioris Theologiae* (*Samenvatting van de zuivere theologie*) uit 1625, geschreven door Johan Polyander (1568 – 1646) en anderen is een klassieke gestalte van deze zeventiende-eeuwse gereformeerde scholastiek.

In Utrecht werd in het jaar 1636 een universiteit gesticht en zij werd een belangrijk centrum van gereformeerde scholastiek onder de bezielende leiding van Gisbertus Voetius, die hier zowel de middeleeuwse *Summa* van Thomas van Aquino als de eigentijdse *Synopsis Purioris Theologiae* behandelde en hier zijn *Disputationes theologiae selectae* (*Een keuze uit de theologische disputaties*; 1648 – 1669) aan toe voegde⁴¹.

Binnen de zeventiende-eeuwse scholastiek werd men werd kritischer jegens de vroege Kerk dan in de zestiende eeuw het geval was. Waar het beroep op de vroege Kerk in de zestiende eeuw nog betrekkelijk onproblematisch was, stelde Johannes Dallaeus (1594 – 1670) stelde in zijn *De usus Patrum* (*Over het gebruik der vaderen*; 1632) dat de kerkvaders elkaar voortdurend tegenspreken en daarom geen bron der waarheid kunnen zijn. Andreas Rivetus (1572 – 1651) volgde in dit spoor en Voetius selecteerde in twee disputaties onder de titel *De patribus seu antiquae ecclesiae doctoribus* (*Over de vaderen of doctoren van de Kerk*; 1640) kritisch tussen zuivere en onzuivere patristische bronnen. Francesco Turretini (1623 – 1687) nam het jaar 600 als eindgrens van de zuivere Kerk. Tevens was er stevige oppositie tegen de Socinianen die de Drie-eenheid en de verzoening loochenden en een sterk modern-rationele theologie voorstonden.

Johannes Coccejus (1603 – 1669) vormde met zijn foederaaltheologie een nieuw front waartegen de gereformeerde scholastiek en met name Voetius zich verzette. Coccejus bracht binnen zijn scholastieke denken een heilshistorische dimensie in: Het heil ontvouwde zich steeds rijker door de eeuwen heen en dit impliceerde dat allerlei oude praktijken zoals het houden van de sabbat niet meer golden. Een heftige sabbatsstrijd was hiervan het gevolg.

In nauw rapport met de tijd diende men zich te verhouden tot de opkomende moderniteit. Voetius kruiste de degen met de filosoof René Descartes (1596 – 1650) en de cartesianen en een ware Utrechtse strijd ontbrandde. Hij voelde haarscherp aan hoe Descartes de traditie van gelovend denken, zoals de Kerk die meer dan 1500 jaar had gepraktiseerd, overboord gooide⁴². Koelman ging in *Het vergift van de cartesianansche philosophie grondig ontdekt* (1692) in tegen de cartesiaans georiënteerde predikant Balthasar Becker en diens boek *De betoverde wereld* (1691 - 1693).

De strijd richtte zich evenzeer tegen Philippus van Limborgh die bevriend was met John Locke en het geloof redelijk en empirisch aanvaardbaar probeerde te maken (in dit opzicht ligt er een lijn tussen het arminianisme, het socinianisme en het deïsme)⁴³. Hier begon de Verlichting van de achttiende

---

⁴⁰ Andere belangrijke scholastici uit deze begintijd zijn Polanus, Keckermann, Hyperius, Olevianus, Piscator, Petrus Martyr Vermigli, William Perkins, James Ussher, Antoine de la Roche Chandieu, Fransiscus Junius, Polyander en Trelacatius Jr.

⁴¹ Zijn leerlingen waren onder anderen Johannes Hoornbeek, Petrus van Maastricht, Herman Witsius en Melchior Leydekker.

⁴² Zie over de filosofie van de moderniteit paragraaf 4.3. van voorliggend hoofdstuk.

⁴³ Andere bekende scholastici zijn Johannes Wollebius, John Owen, Samuel Rutherford, Daniel Tilenus en Pierre du Moulin.

eeuw reeds op de horizon te verschijnen⁴⁴. Toen was de grote bloeitijd van de scholastiek reeds voorbij⁴⁵.

B. de achttiende eeuw

De Nadere Reformatie in de Nederlanden richtte zich, in reactie op het rationalisme en het Deïsme van de Verlichting, sterk op de innerlijke vroomheid. De predikant en theoloog Herman Witsius (1636 – 1708) pleitte in zijn *Twist des Heeren met syn Wijngaert* (1669) voor een voorgaande Nadere Reformatie en verzette zich sterk tegen het zedelijk verval. Hij was een irenische gestalte, die altijd het midden zocht tussen de strijdende partijen. Hij heeft geprobeerd om in de strijd rond het antinomianisme in de Engelse Kerk te bemiddelen. Zijn motto was 'Eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke'.

Abraham Hellenbroek (1658 – 1731) kreeg aan de Illustere School te Amsterdam college van cartesiaanse hoogleraren. Pas in het zevende jaar van zijn predikantschap kwam het in zijn leven tot een radicale bekering. Sindsdien heeft hij zich ingezet voor een voorgaande Reformatie. Zijn uitleg van het Hooglied, *Salomons Hooglied verklaert en vergeestelijkt* (1718 – 1720) is zuiver mystiek te noemen⁴⁶. Hellenbroek heeft middels zijn catechisatieboekje *Voorbeeld van goddelijke waarheden* (1706) een immense invloed gehad op de gereformeerde traditie. Ook vandaag wordt dit boekje nog her en der gebruikt. De uitverkiezing vormt in dit boekje het kader van waaruit het genadeverbond wordt beschouwd.

Bernardus Smytegelt (1665 – 1739) preekte veelvuldig over de internationale politieke situatie van zijn dagen. Hij hield een dankdienst toen de Spaanse Successieoorlog eindigde met de Vrede van Utrecht (11 april 1713) en daarin bekritiseerde hij de algehele politieke en kerkelijke toestand van zijn dagen en riep op tot boete en bekering. Als prediker is hij vooral bekend geworden om zijn preken over *Het gekrookte riet*, waarin hij het geestelijke leven blootlegt aan de hand van een reeks van geloofskenmerken. Zij die als een gebroken of gekrookt riet worstelen met het heil kunnen deze geloofskenmerken gebruiken als een spiegel van hun geestelijk leven:

'Een kind Gods in den genadestaat wordt genaamd een rietje, en een gekrookt rietje; waarom komen ze onder die prente voor?

1. Een rietje is geen zelfgewas, maar het is van de hand van God geplant, hoe klein en zwak het is, alzoowel als de granaatappelboom en de arend. Zoo is het met de kleinen in de genade, het werk der genade dat is in hen, en dat is van Gods hand in hen geplant; ze zijn een plante van den Vader, Matth. XV: 13, 't is het werk Zijner handen, door 't welk Hij verheerlijkt wordt, Jes. LX: 21. Ach kinderen Gods, het werk dat in u is, dat en is niet het werk van uw eigene hand; Hij heeft ons gemaakt, en niet wij, tot Zijn volk en 't werk Zijner handen, Ps. 100 : 3.

(...)

4. Een riet staat in de diepe wateren. Zoo gaat het ook met een zwak kind Gods; in wat voor water staan ze? Ach in 't water der genade, en van de geestelijke bewerkingen, Jes. XLIV vs. 3. En in 't water van de tranen, 2 Kon. XZ11: 19. En in 't water van tegenheden en verdrukkingen; hoe meer dat ze Israël verdrukten, hoe meer dat ze wiessen, Exod. 1: 12⁴⁷.

⁴⁴ Zie hiervoor paragraaf 5 van voorliggend hoofdstuk.

⁴⁵ Dit gedeelte is gebaseerd op: W.J. van Asselt, P.L. Rouwendal e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998; Heinrich Heppe, *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*, Darmstadt, 1958 (1861); Hans Emil Weber, *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus, Erster Teil: Von der Reformation zur Orthodoxie*, Gütersloh, 1940.

⁴⁶ Zie hierover: I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland*, Woerden, 1971; zie ook M. Verduin, *Canticum Canticorum. Het lied der liederen. Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de Kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637*, Utrecht, 1992. Ik ontving dit boek uit de erfen van Marien Monster.

⁴⁷ Bernardus Smytegelt, *Het Gekroote Riet, of honderd vijf-en-vijftig Predicatiën over Mattheüs XX: 20, 21*, Gorinchem, 1927 ('s-Gravenhage, 1744), *Eerste predikatie*, 15..

Tegelijk waarschuwde Smytegelt dat de kenmerken die hij gaf om de zoekenden houvast te geven niet moesten worden gebruikt om daarmee het geloof van anderen langs de meetlat te leggen. Wilhelmus Schortinghuis (1700 – 1750) stelde tegenover het rationalisme een zeer innerlijke, mystieke vorm van gereformeerd denken. In zijn *Het innige Christendom* (1740) sloot hij aan bij de middeleeuwse mystiek en in het bijzonder bij haar 'charisma der tranen': het wenen om de zonden en om de vijf 'dierbare nieten' (ik wil niet, kan niet, ik weet niet, ik heb niet en ik deug niet'). In zijn spreken over het 'ontwezen' van de gelovige (het als een niets-zijnd wezen opgaan in God) naderde hij aan Eckhart en Johannes van het Kruis. Zijn boek riep discussie op over de vraag in hoeverre hierin nog sprake was van een zuiver gereformeerde theologie.

Theodorus van der Groe (1705 – 1784) 'deed het hekje toe': Hij wordt beschouwd als het sluitstuk van de achttiende-eeuwse Nadere Reformatie. Hij poogde te midden van alle strijd over geloof en uitverkiezing, wet en evangelie, de verschillende soorten rechtvaardigmaking en andere zaken terug te keren naar de lijn van de Reformatie zelf. Hiertoe schreef hij zijn *Beschrijvinge van het oprecht en ziel-zaligend Geloove* (1742), *Toetssteen der ware en valsche genade* (1752 – 1753) en andere boeken. Hij riep op tot boete en berouw middels biddag- en andere preken. Tevens stond hij in de letterlijk-chiliastische traditie waarin de toekomstige bekering van Israël een grote plaats had. Na Van der Groe begon de Nadere Reformatie aan betekenis in te boeten, hoewel zij binnen de orthodox-gereformeerde wereld nog voortbloeit⁴⁸.

Scholastiek versus verlichte theologie

Tijdens de achttiende eeuw kende de gereformeerde scholastiek in een periode van stagnatie. Door de bloei van het historisch en filologisch onderzoek groeide er een spanning tussen historiciteit en systematische theologie. Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* (*Theologisch-politiek tractaat*; 1670) en Richard Simon's *Historie critique du Vieux Testament* (*Kritische geschiedenis van het Oude Testament*; 1678) betwijfelden het auteurschap van Mozes van de eerste vijf Bijbelboeken en Pierre Bayle's *Dictionnaire historique et critique* (*Historisch en kritisch woordenboek*; 1695) stelde de historische betrouwbaarheid van het eerste boek Samuel ter discussie. De arts en filosoof Bernard Nieuwentyt (1654 – 1718) probeerde vanuit dit perspectief in zijn boek *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen* (1715) de fysicotheologie te verdedigen.

Vanaf het jaar 1700 begon de plaats van de scholastieke theologie aan de universiteiten steeds kleiner te worden. Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk (1810) werden er geen hoogleraren theologie meer benoemd en het scholastieke onderwijs kwam vrijwel stil te liggen. Daarnaast ontstond er een beweging van denkers die de scholastieke polemieken relativeerden door te stellen dat slechts enkele geloofspunten cruciaal zijn en de rest bijzaak is. Volgens de zoon van de scholasticus Franciscus Turretini, Jean Alphonse Turretini (1671 – 1737), was de predestinatie geen wezenlijke theologische locus en hij hekelde de onderlinge strijd van de gereformeerden hierover.

In Nederland dachten sommige theologen, zoals Campegius Vitringa Sr. (1659 – 1722), Antonius Driessen (1682 – 1748), Nicolaus Holtius (1693 – 1773) en Alexander Comrie (1706 – 1774) nog wel voort in de lijn van de scholastiek.

Alexander Comrie is geboren in Schotland en heeft daar in zijn jeugd onder het gehoor van de Erskines gezeten en de werken van Thomas Boston gelezen. Hij ging toen hij 22 jaar oud was naar

---

⁴⁸ Naast de in de noten genoemde studies en bronnen gebaseerd op: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, s-Gravenhage, 1986; T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage, 1989.

Nederland en studeerde hier te Groningen en Leiden en promoveerde op een moraalfilosofisch proefschrift, waarna hij predikant te Woubrugge werd. In zijn boek *Het ABC des geloofs* (1739), *Examen van het Ontwerp van Tolerantie* (1753 – 1759) en andere verzette hij zich tegen de invloed van het Arminianisme:

*'Arminius en zijn navolgers, in de vorige eeuw, hebben deze strijd der natuur tegen de genade zo sterk voortgezet, als nooit voor hun geschied was, en op een zeer behendige wijze het Systema van die verfoeilijke leer in een geschikte orde gebracht, tegen dat der vrije genade, die in de ware christelijke kerk beleden en verdedigd wordt (...) opdat u in één oogopslag de wapens mag zien die zij gebruiken om de genade Gods onder onze vrije wil te doen buigen en de wapens waarmee zich de ware Christelijke Hervormde Kerk zich tegen haar stelt'*⁴⁹.

Comrie verzette zich tevens tegen de invloed van het rationalisme en de Verlichting in de Kerk, zoals die te onzent door Johannes Vlak (1657 – 1697) en Herman Alexander Roëll (1673 – 1718) werd bevorderd. Comrie waarschuwde tegen het verval van de natie en pleitte voor bekering en levensheiliging. Comrie vermeed een ver doorgevoerde classificatie van kenmerken en eigenschappen van het geloof en richtte zich op de klassieke tweedeling van kinderen Gods en onbekeerden. Deze lag ten diepste verankerd in de dubbele predestinatie. Comrie stelde dat de mens in het paradijs echt kon kiezen om al dan niet te zondigen. Wanneer er geen zondeval zou plaatsgevonden hebben, zou God Zijn verkorenen tot heerlijkheid brengen, wanneer er wel een zondeval zou plaatsvinden zou God Zijn verkorenen niet alleen tot heerlijkheid maar ook tot zaligheid brengen. In welhaast Voetiaanse geest verbond Comrie hier scholastiek denken met persoonlijke vroomheid. Op zichzelf hoeft dit denken niet te leiden tot geloofsdeterminisme of heilsfatalisme, hoewel het in de praktijk wel gemakkelijk die kant uit kan bewegen⁵⁰.

Bernardinus de Moor schreef tussen 1761 en 1765 zijn monumentale, zevendelige *Commentarius perpetuus in Johannis Marckii Compendium theologiae christianae* (*Voortgaande commentaar op het Compendium van de christelijke theologie van Johannes à Marck*). Dit commentaar werd spottend wel het praalgraf van de gereformeerde dogmatiek genoemd.

In Duitsland baande de filosoof Johann Christian Wolff (1679 – 1754) vanuit de traditie van de scholastieke theologie een door de Verlichting beïnvloed pad, waarop rede en openbaring twee zelfstandige grootheden werden. De filosofen Daniël Wytttenbach (1706 – 1779) en Samuel Endemann (1727 – 1789) gingen in dit spoor voort.

In Engeland verzetten de baptist John Gill (1697 – 1771) en de congregationalist Joseph Hussey (1659 – 1726) zich fel tegen het opkomende Deïsme. Joseph Hussey en William Huntington (1745 – 1813) werkten het antinomianisme in scholastieke zin uit ne stelden dat de genade bij de uitverkorenen reeds werkzaam was de wet Gods het hun zonden liet zien. Tegenover dit antinomianisme stelden Richard Baxter (1615 – 1691) en anderen het neonomianisme waarin God door de genade de mens de wet doet volgen, zij het in de basale zin van het komen tot geloof en bekering.

In Schotland was er een vergelijkbare strijd rond Edward Fisher's boek *The Marrow of Modern Divinity* (*Het merg van de hedendaagse godgeleerdheid*; 1645). De antinomialistische 'Marrow men', zo als Thomas Boston en Ebenezer en Ralph Erskine, stonden tegenover neonomianen zoals Richard Baxter.

In Noord-Amerika ontstond er onder het nestoriaat van Jonathan Edwards (1703 – 1753) een zogeheten *New School* van gereformeerde scholastiek. Edwards combineerde een sterk accent op de

---

⁴⁹ Alexander Comrie, *Examen van het ontwerp van tolerantie*, Amsterdam, 1754, 3 (hertaling EM).

⁵⁰ Ik deel in dezen niet de visie van C. Graafland over Comrie, dat de geschiedenis slechts een rimpeling van de eeuwigheid is bij Comrie, zoals verwoord in zijn hoofdstuk over Comrie in: 315 – 347, 336.

genadeleer met een verlangen naar een *awakening* en verschillende grote opwekkingen vonden in Amerika plaats.

In Europa bewoog de gereformeerde scholastiek zich bij monde van Benedictus Pictetus (1655 – 1724) en Jean Alphonse Turretini in de richting van een min of meer verlichte orthodoxie. Zij oordeelden negatief over de middeleeuwse scholastiek en waren kritisch over de gereformeerde scholastiek. Zij wilden terugkeren naar de veel eenvoudigere theologie van de vroege Reformatie⁵¹.

3. Thema: de worsteling om het heil

Ik kreeg van te voren reeds van die en gene vragen over de kenmerkenleer die onder ons voorkomt. Hoe moet je die zien? Ik wil de zaak breder trekken en haar verbinden met de bevinding en met de predestinatieproblematiek.

Mijns inziens is er op deze drie punten sprake van een scheefgroei. Ik zie die vooral na de nadere Reformatie. Wel zie ik erbinnen ook wel een groei naar hard en fel debat, niet alleen extern, maar ook intern, neem bv. de strijd rond het antinomianisme, die was heel fel. Hier kwam een bepaalde verharding naar binnen waaien die niet goed is. De irenie en de ontmoeting verdwijnen dan. De bevinding kan door gaan slaan in hyperbevinding. Dan gaan we helemaal in onszelf zitten zoeken naar bevindingen en lijkt de grond daarin te gaan liggen. In de gezelschappen kon dit snel gebeuren. De predestinatie was een thema voor theologen. Je moet, om dat goed te begrijpen, enorme bagage hebben: middeleeuwse scholastiek, logica, gereformeerde scholastiek etc. De discussie van de theologen is echter afgedaald naar de gewone man. Vooral via de catechisatieboekjes zoals die van Hellenbroek dat sterk in dit licht is opgezet. De gewone man raakte licht verstrikt in dit alles. Hert kon zomaar ontaarden in een soort hyperrationele logica van de koude grond: uitverkiezing wordt dan ene soort noodlot: ben ik verkoren, dan maakt het niet uit wat ik doe, ik kom er wel achter; ben ik niet verkoren, dan haalt het niet uit om heel mijn leven naar de kerk te gaan, etc. Dit denken is wel degelijk bij velen aanwezig. Ik noem dit hyperpredestinatiedenken.

Daarnaast was er de kenmerkenprediking. Die begon zuiver bij Teelinck, waar hij mensen die zoekende waren, willen helpen door stutten en steunen te geven: als je bekoommerd bent om je zonden, is dat een kenmerk dat God in je werkt, want zonder Gods genade ben je niet bekommerd. Hier is het pastoraal. Maar als dit een maatstaf en meetlat wordt, dan is het anti-pastoraal. Dan gaat iemand die hoog gezag heeft als bekeerde oordelen over een ander zijn staat.

Volgens mij is de combinatie van deze drie aspecten een gevaarlijk mengsel. We krijgen dan geloofsfatalisme en vaak gaat dat samen met psychische verschijnselen als somberheid en extreem tobben, enorme angsten etc.

Bevinding is een groot goed, mits verbonden met een gezonde psychologie en met de klassieke Bijbelse mystiek!

Predestinatie is een mysterie: God kiest, voor ons is dit te hoog waarom Hij dit doet. Maar Zijn genade is ruim en diep tegelijk, en we hoeven daar niet smal over te denken. De doop is volgens Calvijn de één na hoogste trap van de verkiezing. Wij zijn dat vaak kwijt en hebben hem soms versmald tot 'het voorrecht dat je onder de prediking verkeert'. Dat is strijdig met het Doopformulier!

Wat de kenmerken betreft, moeten we goed historisch lezen in Gods Woord. Als je tien theologen leest, dan heb je tien verschillende systemen van trappen en kenmerken, bi Ds Kort zelfs nog meer.

---

⁵¹ Gebaseerd op: W.J. van Asselt, P.L. Rouwendal e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer, 1998, 142 - 162

Ds Moerkerken heeft er weer minder en verschilt met Ds Kort op deze punten. Hoe kan dit? Laat dit in zich al niet reeds zien dat hier iets vreemds ligt? Onze eigen bril frommelen we maar al te makkelijk in het Woord en dan zien we onszelf, onze traditie! Gods Woord laat een veelkleurigheid zien en niet één schema, er zijn hele basale demarcatielijnen zoals gelovige en ongelovige en bekeerde en onbekeerde of wedergeboren en niet wedergeboren. Daarnaast gaat het over groei in geloof, van een kind in het geloof tot Paulus die tot in de 3e hemel is opgetrokken geweest. Volgens mij ligt het in dat licht: een groei en bloei van steeds kleiner van jezelf gaan denken, steeds sterker je zonde gaan beseffen omdat je Godskennis ook toeneemt en steeds groter en hoger van God gaan denken.

Daarom is het zaak om de gouden bloemen van de nadere Reformatie te enten in de bodem van de klassieke theologie van de Kerk en haar zuivere, Bijbelse mystiek. Dan gaat het goud der eeuwen bloeien als de bloeiende Betuwe!

Tenslotte

Aldus heeft de voortgaande Reformatie een immens groot en diep spoor getrokken. De hardheid van haar debat met Rome is begrijpelijk gezien de bloedige geschiedenis, hoewel hardheid tegelijkertijd vrijwel nooit tot toenadering en begrip leidt.

De hardheid waarmee met name het Engelse en Schotse deel van de voortgaande Reformatie oordeelde over de Anglicaanse Kerk kan ik begrijpen gezien de barbaarse en in hoge mate politiek gemotiveerde wijze waarop zij met name in een aantal perioden van haar geschiedenis omging met de Puriteinen. Dit mag nooit vergeten worden en het zou de Engelse overheid en de Anglicaanse Kerk sieren als zij hier schuld beled. Tegelijk waren de Puriteinen naar mijn mening wel heel resoluut in hun afwijzing van het kerkelijke gebedenboek en hadden ze weinig begrip voor de Anglicaanse aandacht voor de kerkelijke liturgie en de erfenis van de vroege Kerk.

In het Duitse Piëtisme was de strijd veel zachter, het ging vooral tegen vormelijk Lutheranisme. In ons land was de strijd weer wat feller, men was scherp tegenover de Nederduits Ger. Kerk waar het de teloorgang van de vroomheid betrof.

De voortgaande Reformatie is een groot goed. Zij moet wel in het spoor van de vaders meer aansluiting moeten zoeken bij de grote, klassieke traditie van de Kerk. Tevens zou ze ervoor moeten waken dat haar predestinatietheologie niet uitmondt in een traditie van heilonzekerheid. Ik meen dat met name dit gevaar ons parten kan spelen. Er is in de afgelopen eeuwen een ontwikkeling geweest die heel ver gaat in de heilonzekerheid te verabsoluteren. Dat is gevaarlijk. Tegelijk moeten we evengoed waken voor vanzelfsprekend te denken over geloof, zoals dit meer ter linkerzijde gebeurt en ook in de Gereformeerde Bond gebeurt, dan wordt het bijna Kuyperiaans. Geloof is een gevecht dat in barmhartige genade Gods met ons gevoerd wordt.

Het was me weer een grote Vreugde om dit jaar met jullie deze middagen te hebben. Ga met God en hopelijk tot weerziens, volgend schooljaar!